

Stanisław Popek

Twórczość poetycka młodzieży i jej osobowościowe uwarunkowania

Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne 2, 7-17

1987

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław Popek

TWÓRCZOŚĆ POETYCKA MŁODZIEŻY I JEJ OSOBOWOŚCIOWE UWARUNKOWANIA

1. Wstęp

Problem pisarstwa dzieci, młodzieży i dorosłych, a w tym twórczości poetyckiej, należy do zagadnień zupełnie zaniedbanych w polskim piśmiennictwie psychologicznym. Przyczyn tego stanu jest wiele. Z jednej strony poezja jako twórczość artystyczna jest działalnością zbyt skomplikowaną, aby pociągała badaczy preferujących psychometryczny model uprawiania badań empirycznych w psychologii, z drugiej strony psychologia humanistyczna nie dopracowała się do tego czasu metod i sposobów analizy wytworów przekraczających zewnętrzny, a więc postrzeniowy kod informacyjny. Poezja dzieli los innych dziedzin wytworów ludzkich, takich jak twórczość muzyczna, techniczna czy plastyczna. Z wymienionych wyżej dziedzin jedynie plastyka staje się częściej przedmiotem analiz psychologicznych - bądź to jako przejaw ekspresyjnej aktywności twórczej, bądź jako projekcja osobowości, bądź jako wyraz intelektualnego rozwoju jednostek, a najczęściej jako jedna z bardziej podstawowych form ludzkiej działalności, uzyskującej niezależnie od podmiotu sprawczego autonomiczne prawa.

Wspólną cechą wytworów artystycznych człowieka jest to, że mają one budowę wielowarstwową tak od strony semantycznej, jak też konstrukcji formalnej. Najwięcej barier hamujących dotarcie od istoty wiedzy psychologicznej występuje w przypadku poezji. W obu jej głównych warstwach treść psychologiczna nie jest nam dana bezpośrednio, ale kryje się pod postacią metafory i symboliki treściowo formalnej. Prócz tego o poetyckim wyrazie treści i formy decyduje nie tylko intelektualna refleksja

sja, wizja wyobrażeniowa, ale głównie emocje. Dla psychologa poezja jest jedną z najbardziej autentycznych form wyrazu osobowości. Jest autorefleksją - rozmową z samym sobą, jest też syntezą zbiorowej świadomości i wrażliwości. Wyrasta z egzystencjalnego podłoża człowieka i na potrzeby tego podłoża powinna odpowiadać. Piękno nie może istnieć samo w sobie, wiersza nie usprawiedliwia bowiem formalna doskonałość, gdyż poezja jest projekcją życia.

2. Twórczość poetycka jako wyraz kształtującej się osobowości młodzieży

Teoria twórczości jako ekspresja osobowości rozpowszechniła się zwłaszcza od czasów B. Crocego¹, a więc dopiero w obecnym stuleciu, chociaż korzeniami sięga do epoki romantyzmu, a poteozującej natchnienie jako źródło mocy twórczej. Pogląd ten reprezentuje między innymi R. Collingwood, uznający sztukę za „uniwersalną i fundamentalną działalność ludzką, domenę czystej wyobraźni”². Wg H. Osborne'a działalność artystyczna jest komunikowaniem, czyli projekcją, za pomocą której twórca uzewnętrznia pewne wyjątkowe stany swójego umysłu, aby umożliwić innym ludziom identyczność przeżyć emocjonalnych, dzięki kontemplacji jego dzieł twórczych³. Współczesne poglądy zakładają percepcję uczestniczącą, aktywną, podczas której przeżycia odbiorcy nie są, a nawet nie mogą być powtórzeniem myśli i przeżyć twórcy.

Od kilkudziesięciu lat niemal wszystkie dziedziny nauk społecznych, rozważające twórcze zachowania człowieka, zwracają uwagę na ekspresję jako mechanizm projekcji, a więc przejaw /wyraz/ osobowości. Toteż termin ekspresja pojawił się również w nowszych słownikach psychologicznych. J. Ekel podaje: ekspresja to „wyrażanie zewnętrzne /mimiką, pantomimą, słowami/ swych przeżyć, zwłaszcza uczuć, to duża wyrazistość wewnętrznych przejawów przeżyć psychicznych”⁴. H. Semenowicz dodaje, że jest to psychiczna czynność „wyrażania siebie” i najczęściej jest związana z wyrażaniem estetycznym⁵. W. Tatarkiewicz określił ekspresję jako „ujawnianie rzeczywistych zjawisk emocjonalnych /uczuć/, które występują jedynie w istotach posiadających życie psychiczne”⁶. Wg S. Szumana jest naturalną potrzebą i koniecz-

nością zapewniającą pełny rozwój dziecka⁷. Nie mniejszą rolę odgrywa ekspresja w rozwoju osobowości młodzieży, chociaż jej formy przybierają nieco odmienny charakter. Owa zmienność wynika ze specyfiki okresu dorastania.

Osobowość jednostki w tym okresie jest bardzo dynamiczna, zmienna i nie dająca się ująć w sztywne schematy. Wśród etapów kształtowania się osobowości jest to stadium przełomowe ze względu na szczególną wrażliwość emocjonalną oraz na konieczność dostosowania się do coraz nowych ról społecznych. Wymagania zewnętrzne przekształcają się w tych latach w wymagania wewnętrzne, a więc w system potrzeb motywów i nakazów moralnych, które dorastająca młodzież zaczyna traktować jako przymus wewnętrzny⁸. Młodzież zaczyna interesować się cechami swojej osobowości, dokonywać jej analizy, porównywać się z innymi ludźmi. W dużym stopniu przyczynia się to do silnego wyodrębniania własnej indywidualności na tle środowiska społecznego, w jakim żyje.

W tym okresie następuje proces wyodrębniania własnego „ja”, czyli kształtowanie obrazu samego siebie. Charakter tego obrazu w dużym stopniu decyduje o samopoznaniu jednostki i jej stosunku do innych ludzi. Obraz pozytywny daje pewność siebie, przychylny stosunek do innych, równowagę emocjonalną, zaś negatywny - wywołuje lęk, niepokój i różnego rodzaju objawy nieprzystosowania. Nie wszyscy jednak potrafią zdać sobie sprawę z sytuacji, w jakiej się znaleźli wchodząc w wiek dorastania. Poczucie odrębności, przeciwstawianie się otoczeniu otrzymują przeważnie różną racjonalizację. Stąd tak odmiennie formy wyrazu własnego „ja”, a więc ekspresji. Czynnikiem stymulującym ekspresyjne działanie jest tu jakaś idea, pobudzana przez dynamikę emocjonalnych przeżyć. Młodzież niekiedy maluje, próbuje komponować muzykę, najczęściej jednak pisze pamiętniki, opowiadania, listy, wiersze. Motywem aktywizującym młodzieńczą ekspresję jest chęć wypowiedzenia się i uporządkowania swych przeżyć, próba powiązania przeżyć dawnych z teraźniejszymi, powrót do minionych doznań lub też smucie przewidywań odnośnie swojej osoby i jej miejsca w świecie. Jest to związane z rozwojem myślenia hipotetycznego, które pozwala na oderwanie się od aktualnej rzeczywistości, nie zawsze akceptowanej przez

młodych. Wyobraźnia młodzieży dynamizowana wzmożoną emocjonalnością pozwala na snucie marzeń o charakterze kompensacyjno-żywnościowym. Treść tych marzeń i fantazji zależy w dużym stopniu od warunków, w jakich młodzież żyje, od jej potrzeb, życiowej filozofii, aspiracji i dotychczasowych doświadczeń⁹.

Dlatego młodzież najchętniej sięga do formy poetyckiej, gdy jest głęboko wzruszona lub poruszona. Odnosi się wrażenie, w świetle analizy utworów, że młodzież - w przeciwieństwie do dzieci - wypowiada się w utworach lirycznych w chwilach melancholii, zadumy, rozterki. Znamienny jest też fakt, iż w tym okresie bardziej niż kiedykolwiek poezja nabiera cech psychoterapii, pomagając młodemu twórcy w „oczyszczeniu” duszy z ciężaru nie wyładowanych doznań i przeżyć, a więc nękających napięć psychicznych. Młodzież często oczekuje od poezji rozrywki, oderwania od rzeczywistości, chce znaleźć w niej choćby fikcyjne zaspokojenie swoich pragnień, uzyskać receptę na rozwiązanie nękających ją problemów, a głównie stworzyć z niej zwierciadło, w którym można zobaczyć samego siebie. Tak więc dla psychologa-badacza poezja młodzieży jest materiałem projekcyjnym w poznawaniu osobowości.

3. Sprawozdanie z własnych badań

A. Problematyka

Dotychczasowe badania twórczości poetyckiej młodzieży pozwoliły na ujawnienie środowiskowych uwarunkowań stymulujących tę twórczość, przyczyniły się do opracowania struktury uzdolnień /wymagającej dalszych badań/, a w szczególności ujawniły ewolucję treści poetyckiej ekspresji. Analiza utworów, a także obserwacja zachowania się młodzieży piszącej pozwoliła także na skonstruowanie szeregu hipotez, zakładających istnienie wyraźnych zależności między osobowością a charakterem tworzonej poezji. Ale jak do tej pory brakuje badań weryfikujących owe hipotezy. Niniejsze opracowanie jest więc pierwszym doniesieniem na ten temat¹⁰.

Podstawowe pytania zgrupowano wokół problemów: czy młodzież posługująca się ekspresją poetycką wykazuje wspólne cechy osobowościowe? Czy cechy te różnicują w jakiś sposób młodzież pi-

szą od nie piszącej?

Przed przystąpieniem do badań przyjęto następujące hipotezy:

- a. Młodzież posługująca się ekspresją poetycką charakteryzuje się wysokim poziomem wrażliwości, podwyższonym poziomem neurotyczności, a także obniżonym poziomem samopoczucia.
- b. Jest to młodzież wymagająca i niecierpliwa, łatwo ulegająca poczuciu pozbawienia, popadająca w stany melancholii i depresji, ujawniająca niestałość uczuć, a także nadmierne napięcie nerwowe.
- c. U młodzieży piszącej występuje przewaga introwersji nad ekstrawersją, skłonność do samotności, emocjonalnej skrytości i marzycielstwa, a także przesadne poczucie winy.
- d. Skłonność do pisania wiąże się w tym okresie z silną potrzebą ekspresji, pełniącej funkcję terapeutyczną, katarską i kompensacyjną, pozwalając tym samym na zaspokojenie wielu charakterystycznych dla tego okresu potrzeb: aktywności, samorealizacji, komunikowania się z otoczeniem, intelektualnej przygody twórczej.

B. Metody badań i populacja osób badanych

Przedstawione powyżej hipotezy były weryfikowane za pomocą:

- Młodzieżowego Kwestionariusza Osobowości /MKO/ R.B. Cattella
- Kwestionariusza Osobowości H.J. Eysencka,
- Kwestionariusza dla twórców poezji,
- Analizy wytworów.

Należy wyjaśnić, że w niniejszym opracowaniu, ze względu na ograniczenie objętości artykułu, wykorzystano jedynie wyniki globalne, uzyskane za pomocą dwu pierwszych metod, z pominięciem analizy indywidualnych przypadków i prezentacji zgromadzonych utworów poetyckich.

W badaniach uczestniczyło 40 osób uprawiających ponad dwa lata twórczość poetycką, a także 40 osób nie przejawiających takich zainteresowań. Obie grupy młodzieży dobieranej parami/w wieku 13-18 lat/ rekrutowały się z lubelskich szkół podstawowych i licealnych. Dobór, a także badania w grupie eksperymentalnej nastroczały wiele trudności. Młodzież ta bardzo często odmawiała udziału w badaniach, co ma niewątpliwie znaczne uwarunkowania osobowościowe. Dlatego pełny komplet materiałów zgromadzono od 25 osób piszących /16 dziewcząt i 9 chłopców/.

C. Analiza wyników

Podstawowym celem pracy było wykrycie różnic w zakresie profilów osobowości, a więc czynników różnicujących osoby piszące utwory poetyckie od osób nie uprawiających poezji, a następnie odszukanie w utworach poetyckich śladów zauważonych tendencji osobowościowych. R.B. Cattell badając osoby twórcze i mało twórcze stwierdził, że twórcy fizycy, biolodzy, psychologowie mają zbliżony profil osobowości do twórców literatury i plastyki. Profil ten wyznaczają różnice w takich czynnikach, jak: A-, B+, E+, F-, G-, I+, O-, Q₁+, Q₂+, Q₃+¹¹. Tak więc własne wyniki badań będą mógł porównywać z rezultatami uzyskanymi przez R.B. Cattella. W tym celu zestawiono wyniki globalne grup: eksperymentalnej /E/ i kontrolnej /K/, a następnie analizowano jedynie czynniki różnicujące¹².

Tabela 1

Zestawienie porównawcze wyników badań Kwestionariuszem R.B. Cattella w grupie E i w grupie K

Lp.	Czynnik	Grupa E (N=25)		Grupa K (N=25)		t	p
		\bar{x}	s	\bar{x}	s		
1.	A	3,76	1,61	4,98	1,70	-2,520	0,02
2.	B	7,50	2,23	6,66	1,61	1,566	n.i.
3.	C	4,80	1,75	5,84	1,14	-2,441	0,02
4.	D	6,86	2,00	5,85	1,57	2,004	0,10
5.	E	5,76	1,81	5,68	1,79	0,146	n.i.
6.	F	5,72	1,74	5,64	2,27	0,137	n.i.
7.	G	4,00	1,61	5,96	1,54	-4,308	0,001
8.	H	3,96	2,05	5,98	1,55	-3,824	0,001
9.	I	7,20	1,94	6,12	2,15	-1,927	0,10
10.	J	7,44	1,58	6,88	1,64	1,204	n.i.
11.	O	7,00	1,94	5,92	1,47	2,173	0,05
12.	Q ₂	7,20	1,75	6,16	1,52	2,199	0,05
13.	Q ₃	4,80	1,44	6,12	1,59	-3,014	0,01
14.	Q ₄	6,00	2,34	5,04	2,05	1,638	n.i.
15.	I-E	30,72	10,24	38,20	9,74	-2,593	0,02
16.	H	64,52	12,51	53,08	7,35	3,862	0,001

Wyniki uzyskane w procesie analizy statystycznej pozwalają na stwierdzenie, że młodzież posługująca się ekspresją poetyc-

ką posiada pewne wspólne cechy osobowościowe. Zastosowany test χ^2 pozwolił na przyjęcie hipotezy głoszącej, iż liczebności przypisywane określonym wynikom stenowym Kwestionariusza Osobowości Cattella i przynależność do grupy E bądź K są zmiennymi zależnymi od siebie. Siła tego związku jest różna w poszczególnych czynnikach Kwestionariusza, co udowodnił obliczony współczynnik V-Crameta, dając najwyższe wskaźniki w czynnikach A, F, G, H, Q_2 oraz wskazując na istotne zależności statystyczne między nimi. Współczynnik V osiągnął przeciętne wartości dla czynników C, I, O, Q_3 , Q_4 , co świadczy o istnieniu nieco mniejszych różnic między badanymi grupami.

Dokładna analiza tych zależności pozwala na charakterystykę jakościową. Oto w czynniku A /schizotypia-cyklotymia/ - niższe wyniki /A/ uzyskały osoby z grupy E. Oznacza to, iż w grupie tej przeważają schizotypicy, charakteryzujący się oschłością, surowością, podejrzliwością, powagą i krytycyzmem. Osoby te bardziej sobie cenią rzeczy i słowa aniżeli ludzi. Wynik ten w pełni potwierdza założoną wcześniej hipotezę, a także rezultaty R.B. Cattella i świadczy o skłonnościach tej młodzieży do refleksji i ekspresji werbalnej.

Czynnik B /inteligencji/ grup nie różnicuje. Tak więc nie stwierdza się istotnych różnic intelektualnych u badanej młodzieży. W czynniku C /dojrzałość emocjonalna - neurotyczność/ wyższe wyniki uzyskali uczniowie z grupy K, co wskazuje na raczej słabe ego i ogólną neurotyczność w grupie osób piszących. Charakteryzują się oni dużą uczuciowością i wrażliwością, są pobudliwi i drażliwi, zmienni w postawach i zainteresowaniach, łatwo rezygnujący i dręczący się. Wynik ten potwierdza również badania L.M. Termana, wskazujące na brak stałości emocjonalnej u osób uzdolnionych literacko.

Czynnik F /obniżone samopoczucie - wzmożone samopoczucie/ wskazuje na tendencje do przygnębionego nastroju, brak ekspansywności, introspekcyjność i lękliwość /F-/. Twórcy poezji uzyskali niskie wyniki również w czynniku G /silne - słabe „super ego”/, co świadczy o zmienności, niecierpliwości i niestałości, a zatem o „niskim super ego”. Podobnie w czynniku H /odporność - brak odporności/ osoby te odznaczają się jako nieśmiałe, unikające towarzystwa, zażenowane wobec płci przeciw-

nej, skłonne do rozgoryczeń i żalów.

Czynnik I /wrażliwość emocjonalna - brak wrażliwości/ wskazuje u piszących na wyższą wrażliwość. Podobnie wyższe wyniki grupa E uzyskała w czynniku O /depresyjna niepewność - pewność siebie/. Oznacza to, że młodzież posługująca się ekspresją poetycką posiada takie cechy, jak nieśmiałość i bojaźliwość /depresyjna niepewność/. Przejawia także stany lękowe i łatwo popada w przygnębienie. W czynniku Q_2 /samowystarczalność - zależność/ badania również potwierdziły założenia przyjęte w hipotezie. Młodzi twórcy poezji czują się niezależni od grupy, samowystarczalni i pomysłowi w kontaktach z otoczeniem /innowacyjność/. Niemniej jednak wyniki Q_3 /silna samokontrola - brak samokontroli/ potwierdziły niskie mniemanie o sobie młodzieży z grupy E. Badania wykazały również, że młodzi twórcy są przeważnie introwertykami. R.B. Cattell zakładał, że zbyt duże zainteresowanie się światem zewnętrznym, zbyt częste kontakty towarzyskie powodują stratę sił twórczych. Wysoki poziom introwersji w grupie E potwierdził się dodatkowo w badaniach poprzez zastosowanie Inwentarza /MPI/ H.J. Eysencka. Oto wyniki:

Tabela 2

Zestawienie wyników badań młodzieży piszącej
Inwentarzem MPI /N = 28/

Lp.	Nazwa czynnika skali MPI	\bar{x}	s	Porównanie z normami /steny/	Kategorie opisowe wyników
1.	Neurotyzm	36,3	4,8	7	wysoki
2.	Ekstrawersja	26,9	5,7	5	przeciętny
3.	Kłamstwo	3,8	0,7	4	niski

Analiza wyników potwierdziła wysoki poziom neurotyzmu i przeciętny poziom introwersji w grupie piszącej /p = 0,01/. Niski poziom kłamstwa świadczy o nasilonej tendencji do symulacji.

Wracając do wyników uzyskanych za pomocą Kwestionariusza Cattella trzeba dodać, że potwierdziła się kolejna hipoteza mówiąca, iż osoby z grupy E uzyskały wysoki wskaźnik niepokoju. Jest on zależny od uzyskanych wyników w czynnikach C-, H-, D+,

Q₀+, Q₃-, Q₄+

Tak więc większość założonych hipotezami cech, warunkujących ekspresywność w procesie twórczym, potwierdziła się. Okazuje się, że młodzież pisząca posiada wspólne cechy wewnątrzgrupowe, a także odmienne cechy w stosunku do grupy kontrolnej. Dodatkowych informacji potwierdzających dostarczył Kwestionariusz dla twórców poezji. Okazuje się, że wszyscy badani tworzą pod wpływem silnych potrzeb psychicznych i dlatego przykład środowiska /np. rówieśników/ odgrywa w tym zakresie nieznaczną rolę. Ponad 70% piszącej młodzieży wypowiada się pod wpływem nastrojów trudnych do zwerbalizowania w inny sposób. Sytuacje sprzyjające ekspresji poetyckiej to głównie: poczucie osamotnienia, a z drugiej strony potrzeby samotności, miłość i lęk przed miłością, zachwyt pięknem lub odraza do brzydoty, potrzeba bohaterstwa i ucieczka od czynu.

U dziewcząt ekspresja poetycka najczęściej pojawia się w chwilach pierwszego zawodu miłosnego, w chwilach tęsknoty, irracjonalnej rozpacz, nadziei i niespełnienia. W grupie badanej tylko nieliczne osoby tworzyły pod wpływem szczęścia i przyjemnych doznań /ok. 20%/. Utwory poetyckie swoją symboliką, emocjonalnym klimatem i treścią w pełni potwierdzają wyżej omówione badania psychologiczne. Są więc projekcją osobowości młodzieży piszącej.

Oto przykłady młodzieńczej poezji:

„Istnieję - bo czyż to życiem nazwać można?
Nieustanna pogoń za czymś, czego nie ma,
Błagalna wędrówka...”

/M.M. lat 17/

„I znów: po co?

I znów: dlaczego?

I znów nie ma odpowiedzi.

Jestem zwykłą kostką mydła półtoaletowego”.

/B.M. lat 15;4/

„Ja człowiek...

człowiek dwudziestego wieku

oddycham spalinami i żółtym fabrycznym dymem

żywię się ciężkostrawnymi hasłami

i ideami

wygrzebanymi na śmietniku zapomnienia..."

/J.M. lat 15;6/

D. Refleksje końcowe

Poetyckie wypowiedzi młodzieży związane są z silną potrzebą ekspresji. Badania ujawniły, iż ekspresję poetycką uprawia ta młodzież, która posiada najsilniejsze potrzeby wyrażania siebie w formach pośrednich, intymnych, a nie wprost wobec grupy społecznej czy rówieśniczej. Składa się na to cały szereg uwarunkowań osobowościowych, ujawnionych w badaniach psychologicznych. Z badań wynika, że ekspresja poetycka jest formą wyrazu najbardziej wrażliwej pod względem emocjonalnym części młodzieży, która okresu dorastania doświadcza bardzo dynamicznie. Poezja staje się swoistym „wentylem bezpieczeństwa”, formą rozmowy „z samym sobą”, a także pośrednim sprzężeniem z otaczającą rzeczywistością, wobec której młodzi wyrażają bunt, wątpliwość, subiektywny osąd, a nawet odrzucenie.

Twórczości poetyckiej sprzyja podwyższony poziom neurotyzmu autora, przewaga introwersji, nadmierna pobudliwość emocjonalna, skłonność do stanów lękowych, a także zdolność do refleksji i autorefleksji, silna potrzeba doznań estetycznych, skłonność do ocen moralno-społecznych i estetycznych otaczającego świata.

Ale w wieku młodzieńczym ekspresja poetycka wygasa, tak jak gdyby większość piszących odczuwała zmęczenie walką ze światem i sobą. Następuje faza rezygnacji z poetyckiej ekspresji. Tylko nieliczni język poezji uczynią na długie lata życia podstawową formą wyrazu własnej osobowości.

P r z y p i s y

- ¹ C. C r o c e, Zarys estetyki, Warszawa 1961.
- ² Cyt. za: M. G o ł a s z e w s k a, Zarys estetyki, Kraków WL 1973, s. 196.
- ³ H. O s b o r n e, Aesthetics and Criticism, London 1955, s. 140.
- ⁴ J. E k e l, J. J a r o s z e w s k i, J. O s t a s z e w -

- s k a, Mały słownik psychologiczny, Warszawa WP 1965, s.33.
- 5 H. S e m e n o w i c z, Poetycka twórczość dziecka, Warszawa NK 1973, s. 11.
 - 6 W. T a t a r k i e w i c z, Ekspresja i sztuka, „Estetyka” 1962, R. III, s. 49.
 - 7 S. S z u m a n, O sztuce i wychowaniu estetycznym, Warszawa PZWS 1969, s. 17-34.
 - 8 M. T y s z k o w a, Aktywność i działalność dzieci i młodzieży, Warszawa WSiP 1977, s. 158.
 - 9 J. M í k u ł o w s k i - P o m o r s k i, Młodość i miłość w próbach literackich uczniów szkół krakowskich, w: Młodzież epoki przemian, Warszawa NK 1965, s. 495. -
 - 10 Badania rozpoczęto w 1979 r. w ramach Zespołu Psychologii Twórczości, UMCS w Lublinie.
 - 11 Cyt. za: A. S t r z a ł e c k i, Wybrane zagadnienia psychologii twórczości, Warszawa PWN 1969, s. 126-127.
 - 12 W celu określenia tych różnic zastosowano parametryczny test t-Studenta.